

Η ελληνική κοινωνία και η νέα μετανάστευση

1. Εισαγωγή

Η απασχόληση στην ελληνική οικονομία, και η παρουσία στην Ελλάδα, ενός σημαντικού αριθμού παράνομων αλλοδαπών αντιμετωπίζονται κατά κανόνα ως μια εκτροπή, από την οποία πρέπει και μπορούμε να βγούμε ως κοινωνία με μερικές διορθωτικές κινήσεις τις οποίες θα επεξεργαστεί και θα αναλάβει ο κρατικός μηχανισμός. Η κυρίαρχη αυτή προσέγγιση παρουσιάζει ορισμένα σοβαρά προβλήματα. Πρώτον, παρακάμπτει το βάθος και την πολλαπλότητα των εξελίξεων που συνδέονται με τη σταθερή παρουσία των αλλοδαπών στην Ελλάδα. Δεύτερον, χρησιμεύει στο να νομιμοποιούνται κατασταλτικές πρακτικές της αστυνομίας, που εμφανίζονται πάντα ως αντιδράσεις σε μια πραγματικότητα που συνοψίζεται στην έλλειψη άδειας παραμονής του «λαθρομετανάστη». Τρίτον, απαλλάσσει την ελληνική κοινωνία, συγκεκριμένα δε τη συντριπτική πλειοψηφία των κοινωνικών και πολιτικών φορέων, από την υποχρέωση της διατύπωσης θέσεων και πολιτικών σχετικά με ένα σημαντικό πλέον μέρος των κατοίκων της ελληνικής επικράτειας.

Είναι συγχρόνως ευρύτατα αποδεκτό ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης προς την Ελλάδα και οι επιπτώσεις που έχει για την ελληνική κοινωνία, αφορούν τα εξής ζητήματα:

1) Την εμφανή σύνδεση της απασχόλησης παράνομων αλλοδαπών με την επέκταση μορφών απασχόλησης του ελληνικού εργαζόμενου πληθυσμού, που παραβιάζουν σε κάποιο βαθμό την ισχύουσα εργατική και κοινωνική νομοθεσία.

2) Την αδυναμία των παράνομων αλλοδαπών να υπερασπιστούν τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματά τους.

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Πέτρος Λινάρδος-Ρυλμόν είναι δημοσιογράφος και επιστημονικός συνεργάτης του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ.

3) Τη σχέση της παρουσίας των αλλοδαπών με την επιδείνωση των κοινωνικών συσχετισμών στην αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία, σε βάρος του εργαζόμενου πληθυσμού.

4) Τη σχέση της παράνομης απασχόλησης με τη μείωση των εσόδων των ασφαλιστικών ταμείων, και γενικότερα με την κρίση του κοινωνικού κράτους.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία και τον διεθνή προβληματισμό για τη μετανάστευση προκύπτει ότι παρά τις ιδιομορφίες που μπορεί να έχει στη χώρα μας αυτή η εξέλιξη, εντάσσεται με πολλαπλούς τρόπους σε σημαντικές σύγχρονες τάσεις, που αναγνωρίζεται διεθνώς ότι διαμορφώνουν μόνιμα πλέον χαρακτηριστικά της περιόδου που διανύουμε:

1) Την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και τη διεύρυνση των ευκαιριών και των δυνατοτήτων μετακίνησης εργαζόμενου πληθυσμού,

2) Τη διεύρυνση των ανισοτήτων μεταξύ πλουσίων και φτωχών χωρών, ιδιαίτερα δε των φτωχών χωρών που βρίσκονται στην άμεση περιφέρεια της Δυτικής Ευρώπης,

3) Τη διεύρυνση των ανισοτήτων στο εσωτερικό των πλουσίων χωρών, που εκδηλώνεται τόσο με την αύξηση του αριθμού των ανέργων, όσο και με τη δημιουργία εκτεταμένων νησιδών φτώχειας,

4) Τον τεμαχισμό της αγοράς εργασίας στις βιομηχανικές χώρες,

5) Τη συνύπαρξη και στις βιομηχανικές χώρες του άτυπου και του νόμιμου, την ιδιότυπη εμπλοκή του κράτους στην επιβολή της νομιμότητας και στην ανοχή της παρανομίας.

Η αναζήτηση τρόπων αντιμετώπισης των αρχικών ζητημάτων, απαιτεί την αναγνώριση των διεθνών διαστάσεών τους, της διαπλοκής τους με τις εσωτερικές κοινωνικές διεργασίες, όπως και την αναγνώριση του ρόλου του κρατικού μηχανισμού για τη διατήρηση του συστήματος απασχόλησης και παραμονής παράνομου εργατικού δυναμικού. Ένα από τα σημαντικότερα νέα στοιχεία είναι ότι η απασχόληση παράνομων αλλοδαπών εντάσσεται σε νέα πρότυπα εθνικών οικονομιών στις σημερινές συνθήκες παγκοσμιοποίησης, στα οποία αντιστοιχούν και νέα σταθερά πρότυπα κοινωνικών και κρατικών συμπεριφορών ως προς τη νομιμότητα και την παρανομία. Οδηγούμαστε έτσι στο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο της νέας μετανάστευσης παραπέμπει πριν απ' όλα στο ζήτημα των ατομικών δικαιωμάτων. Η θέση αυτή πρέπει να αντιδιασταλεί με την προσέγγιση της μετανάστευσης μόνο μέσω της νομιμότητας στην αγορά εργασίας. Από τη στιγμή που σε μια κοινωνία είναι αποδεκτή η ύπαρξη σε μόνιμη βάση μιας εκτεταμένης κατηγορίας πολιτών χωρίς καμία κατοχύρωση δικαιωμάτων, πρέπει να θεωρηθούν αμφίβολες οι προθέσεις ως προς την καταπολέμηση της «μαύρης» εργασίας, της παραοικονομίας, ή ως προς την υπέρσπιση του κοινωνικού κράτους.

2. Έκταση της νέας μετανάστευσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα

Η αύξηση με γρήγορους ρυθμούς του αλλοδαπού εργαζόμενου πληθυσμού στην Ελλάδα, αποτελεί ειδική περίπτωση μιας εξέλιξης που αφορά το σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παρ' όλο που στη χώρα μας η αύξηση των παράνομων αλλοδαπών εργαζόμενων από την Ανατολική Ευρώπη και τον Τρίτο Κόσμο, ήταν η εξέλιξη που συγκέντρωσε κυρίως την προσοχή από την άποψη των μεγεθών, όσο και από την άποψη των επιπτώσεων για την αγορά εργασίας, σημειώθηκε ταυτοχρόνως και μια ταχύτατη επίσης αύξηση των νόμιμων αλλοδαπών που προέρχονται από βιομηχανικές χώρες. Και για τις δυο αυτές

κατηγορίες αλλοδαπών η Ελλάδα γνώρισε αλλαγές παρόμοιες με αυτές που γνώρισαν άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης.

Στο διάστημα 1985-1991 ο πληθυσμός των (νόμιμων) μεταναστών στην Ευρώπη των 12 αυξήθηκε σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώνει η EUROSTAT από 7.258.300 σε 9.974.900, δηλαδή με ετήσιο ρυθμό 6,24%¹. Οι χώρες με τα μεγαλύτερα ετήσια ποσοστά αύξησης είναι η Ελλάδα, η Ισπανία και η Ιταλία: στην Ελλάδα ο πληθυσμός αυτός από 59.200 το 1985 ήταν 174.900 το 1991, αυξανόμενος κατά 32,6% ετησίως, στην Ισπανία αυξήθηκε από 85.000 σε 211.100, ή 24,7% ετησίως και στην Ιταλία αυξήθηκε από 202.500 σε 632.100, ή 35,3% ετησίως. Οι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης ήταν 11,8% στη Βρετανία, 10,3% στη Δανία, 6,4% στην Πορτογαλία και 6% στην Ολλανδία. Σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι σημαντικό το βάρος των πολιτών άλλων ευρωπαϊκών χωρών στον αλλοδαπό πληθυσμό. Στην Ελλάδα το 1991, σύμφωνα πάντα με την EUROSTAT, οι πολίτες χωρών της ΕΕ ήταν 54.000, των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών 6.000 και της Βόρειας Αμερικής 24.000. Στους νόμιμους μετανάστες θα ήταν αναγκαίο να προστεθούν και οι Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση —οι Πόντιοι— οι οποίοι είχαν ξεπεράσει στο τέλος του 1993 τις 45.000 άτομα².

Σχετικά με τους παράνομους μετανάστες οι εκτιμήσεις που περιλαμβάνονται στις στατιστικές της EUROSTAT αναφέρουν 850.000 για την Ιταλία, 294.000 για την Ισπανία, αλλά και 250.000 για τη Γαλλία, καθώς και 300.000 για τη Γερμανία. Για την Ελλάδα αναφέρεται ο πολύ χαμηλός αριθμός των 70.000, που οφείλεται προφανώς σε καθυστέρηση της ενημέρωσης της EUROSTAT. Η κ. Πετρινώτη αναφέρει επίσης μια εκτίμηση για την περίοδο 1990-1993 που μιλάει για 180 ως 260 χιλιάδες άτομα, ενώ το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ, αθροίζοντας τις εκτιμήσεις επίσημων ή ημιεπίσημων φορέων καταλήγει στις 280 με 350 χιλιάδες³. Οι πολυπληθέστερες εθνικότητες είναι οι Αλβανοί που ανάλογα με τις εκτιμήσεις είναι 150 ως 200 χιλιάδες, οι Πολωνοί που σύμφωνα με τέτοιου τύπου εκτιμήσεις φθάνουν τις 100.000, οι Αιγύπτιοι που φθάνουν τις 55.000, με 35.000 παράνομους, και οι μετανάστες από τις Φιλιππίνες που φθάνουν τις 40.000 (85% περίπου είναι γυναίκες) με μεγάλο αριθμό παράνομων.

Οι συνθήκες παρανομίας που χαρακτηρίζουν την εγκατάσταση της μεγάλης πλειοψηφίας των μεταναστών στην Ελλάδα και η ως τώρα φροντίδα του κράτους να παρουσιάσει την κατάσταση αυτή ως προσωρινή, συνέβαλαν στο να αποσιωπηθεί μια σημαντική αλλαγή η οποία έχει επέλθει στην ελληνική κοινωνία λόγω του μεταναστευτικού κύματος. Αν οι παραπάνω εκτιμήσεις είναι κοντά στην πραγματικότητα, τότε το ποσοστό των Πολωνών στον πληθυσμό της Ελλάδας, είναι περίπου όσο των Αλγερινών στον πληθυσμό της Γαλλίας, ή των Γιουγκοσλάβων στον πληθυσμό της Γερμανίας. Οι Αλβανοί που βρίσκονται στην Ελλάδα, ισοδυναμούν ως ποσοστό του πληθυσμού, με τους Τούρκους που βρίσκονται στη Γερμανία, ενώ οι Φιλιπινέζοι ως ποσοστό του ελληνικού πληθυσμού αντιστοιχούν στο ποσοστό των Ελλήνων στη Γερμανία. Μέσα σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα, η Ελλάδα έχει μετατραπεί σε χώρα υποδοχής μεταναστών, όπως ακριβώς οι χώρες προς τις οποίες μετανάστευαν στη μεταπολεμική περίοδο οι Έλληνες εργαζόμενοι.

3. Τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της νέας μετανάστευσης

Αξίζει να εξετάσουμε σε ποιο βαθμό η μετανάστευση στην Ελλάδα έχει τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει σ' αυτό τον τομέα η Ευρώπη συνολικά, έτσι όπως τα

ανέφερε ο καθηγητής Jochen Blaschke σε μια συνάντηση για τη μετανάστευση στην Ευρώπη, του Ευρωπαϊκού Ιδρύματος για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας⁴:

1. Οι τύποι των μεταναστών αλλάζουν. Όλο και λιγότεροι προέρχονται από αγροτικούς πληθυσμούς.

2. Δεν υπάρχουν μερικές μόνο εθνικότητες, αλλά μια πολλαπλότητα εθνικών και θρησκευτικών ομάδων. Παράλληλα με τη δημιουργία μειονοτήτων στους εθνικούς πληθυσμούς.

3. Οι μετανάστες οδηγούνται σε κοινωνικές περιοχές με αυξανόμενη φτώχεια. Η δημιουργία πληθυσμών φτωχών μεταναστών δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί χωρίς να ληφθούν υπόψιν οι αυτόχθονες φτωχοί.

4. Τα συμφέροντα των μεταναστών εκπροσωπούνται καλύτερα από μη κυβερνητικές οργανώσεις και τις οργανώσεις των ίδιων των μεταναστών.

Ενώ οι Έλληνες μετανάστες που έφυγαν για τις ευρωπαϊκές χώρες στις δεκαετίες του '50 και του '60, ήταν κατά κύριο λόγο αγροτικής προέλευσης, μερικές από τις πολυπληθείς κατηγορίες μεταναστών προς την Ελλάδα, ανήκουν σε αστικούς πληθυσμούς με υψηλό μάλιστα μορφωτικό επίπεδο. Τέτοια κατηγορία είναι αναμφισβήτητα οι Πολωνοί μετανάστες οι οποίοι έχουν μάλιστα ενταχθεί σε εργασίες με κάποιο βαθμό ειδικευσης, όπως η οικοδομή, όπου τείνουν να μονιμοποιηθούν με δομές επιχειρηματικής οργάνωσης ανάλογες με αυτές των Ελλήνων εργαζομένων. Παρόμοιο φαινόμενο παρατηρείται με ένα μέρος των Αλβανών μεταναστών. Οι προερχόμενοι από την πρώην Σοβιετική Ένωση Πόντιοι, περιλαμβάνουν επίσης μεγάλες κατηγορίες ατόμων με υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Το παράδειγμα της πολωνικής κοινότητας δείχνει επίσης ότι παρά το μεγάλο αριθμό ατόμων χωρίς άδεια εργασίας, είναι ένας πληθυσμός ο οποίος γίνεται ευκολότερα αποδεκτός από την ελληνική κοινωνία, χωρίς να έχει γίνει η παραμικρή κίνηση για την επίσημη αναγνώριση αυτής της ομάδας μεταναστών.

Την ύπαρξη των μεγάλων κοινοτήτων μεταναστών συνοδεύει και στην Ελλάδα η μόνη παρουσία μικρότερων κοινοτήτων από αφρικανικές ή ασιατικές χώρες, που έχουν δημιουργηθεί μέσα από πολυετείς διαδικασίες. Πρόκειται για τους Ιρακινούς, τους Αρμένιους από το Ιράν και το Ιράκ, τους Ερυθραίους, τους Παλαιστίνιους, τους Κούρδους από την Τουρκία και το Ιράκ, τους Τούρκους, τους Λατινοαμερικάνους, τους Ιάπωνες και τους Βιετναμέζους. Όλες αυτές οι κοινότητες, όπως συμβαίνει στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, θα σταθεροποιηθούν στην Ελλάδα και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα αναζητήσουν έναν τρόπο αναγνώρισης διαφόρων δικαιωμάτων τους, ή θα κατορθώσουν να επιβάλουν μια ντε φάκτο αναγνώριση.

Το φαινόμενο της κοινωνικής συνύπαρξης φτωχών ιθαγενών πληθυσμών κι ομάδων μεταναστών είναι βασικό διεθνές χαρακτηριστικό της σύγχρονης μετανάστευσης. Στην Ελλάδα, έχει πλέον αρχίσει να αποκτάει αξιόλογες διαστάσεις σε περιοχές της χώρας που πλήττονται ιδιαίτερα από την ανεργία ή σε περιοχές όπου επεκτείνεται η «μαύρη» αγορά εργασίας με τη συνύπαρξη Ελλήνων και αλλοδαπών εργαζομένων⁵. Ειδικότερα διαπιστώνεται ο έντονος ανταγωνισμός σε τοπικές αγορές εργασίας ανάμεσα σε μετανάστες και μειονότητες ελληνικής υπηκοότητας, που όπως οι τσιγγάνοι και οι μουσουλμάνοι της Θράκης, ασχολούνται με εποχιακές αγροτικές ή βιομηχανικές εργασίες.

Ως προς την εκπροσώπηση των κοινοτήτων αλλοδαπών, από δικές τους οργανώσεις ή από μη κυβερνητικές οργανώσεις, η έκταση του φαινομένου της παρανομίας, οδηγεί σε ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ενώ

έχουν δημιουργηθεί σχήματα που σε κάποιο βαθμό εκπροσωπούν μέρος τουλάχιστον κάποιων κοινοτήτων, η απουσία κρατικής κοινωνικής πολιτικής, ακόμα και για πληθυσμούς με ελληνική συνείδηση, εμποδίζει την ύπαρξη πραγματικών διαδικασιών εκπροσώπησης. Με αφετηρία την ως τώρα εμπειρία μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να σταθεροποιηθεί στην Ελλάδα, ένα διαφορετικό πρότυπο «εκπροσώπησης» των αλλοδαπών κοινοτήτων, που να χαρακτηρίζεται από άτυπες σχέσεις και ιεραρχίες ως προς την ελληνική κοινωνία και το κράτος. Θα πρόκειται για ένα μοντέλο το οποίο θα μοιάζει πολύ περισσότερο με τις αντίστοιχες καταστάσεις της Ασίας παρά με τα θεσμικά πλαίσια της Ευρώπης.

4. Το ζήτημα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων

Τα προβλήματα της αναγνώρισης και εκπροσώπησης των αλλοδαπών που κατοικούν και εργάζονται στην Ελλάδα παραπέμπουν κατ' αρχήν στο ζήτημα της αναγνώρισης των δικαιωμάτων —ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών— των αλλοδαπών που ζουν στην ελληνική επικράτεια. Παρά την αίσθηση προσωρινότητας την οποία επιδιώκει να συντηρήσει η χρήση του όρου «λαθρομετανάστες» από τις κρατικές αρχές, δεν είναι προφανώς δυνατόν να παρακαμφθεί η υποχρέωση της κρατικής εξουσίας να εγγυηθεί τα ατομικά τουλάχιστον δικαιώματα αυτών που κατοικούν νόμιμα στη χώρα, αλλά και τα κοινωνικά δικαιώματα όλων των εργαζομένων.

Η επέκταση της παραοικονομίας έχει εκ των πραγμάτων οδηγήσει σε ένα καθεστώς όπου, ενώ το κράτος συνεχίζει να εγγυάται για τους Έλληνες πολίτες τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, το ίδιο δεν ισχύει, για σημαντική μερίδα του πληθυσμού, σ' ό,τι αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί, όταν αποκτά σημαντικές διαστάσεις, επιστροφή σε μια ιστορική περίοδο κατά την οποία ενώ είχαν αναγνωριστεί τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα του πολίτη, ο εργαζόμενος δεν είχε ακόμα αντιμετωπιστεί ως πολίτης με κοινωνικά δικαιώματα⁶.

Η ενσωμάτωση στην περιοχή της παραοικονομίας των παράνομων μεταναστών, διαμορφώνει πλέον ένα καθεστώς όπου η απουσία κοινωνικών δικαιωμάτων επεκτείνεται στην απουσία ατομικών και πόσο μάλλον πολιτικών δικαιωμάτων. Σημαντικά κομμάτια της κοινωνικής δραστηριότητας, οργανώνονται και ιεραρχούνται με άτυπους τρόπους, ακόμα και ως προς τα ατομικά δικαιώματα, ή καλύτερα το βαθμό καταπάτησής τους. Καθώς οι παράνομοι μετανάστες είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία εργαζόμενοι, η απουσία μιας εγγύησης των ατομικών δικαιωμάτων προστίθεται στους μηχανισμούς άσκησης της εργοδοτικής αυθαιρεσίας. Η φτηνή εργασία γίνεται ακόμα φτηνότερη όταν ο εργαζόμενος δεν απειλείται απλώς από αδικαιολόγητη απόλυση, αλλά και από καταγγελία στις αρχές και απέλαση, ή απλώς δεν έχει τη δυνατότητα προσφυγής στη δικαιοσύνη σε περίπτωση μη πληρωμής.

5. Παγκοσμιοποίηση και παράγοντες αύξησης της μετανάστευσης

Η συνεχής επανεξέταση των παραγόντων που οδηγούν στην αύξηση των μεταναστευτικών ρευμάτων προς τις ευρωπαϊκές χώρες και ειδικότερα προς την Ελλάδα, αναδεικνύει τον πρωτότυπο κάθε φορά συνδυασμό διεθνών μεταβολών και εθνικών ιδιομορφιών. Από τότε που μελετάται το φαινόμενο της σύγχρονης μετανάστευσης έχει εντοπιστεί ότι είναι

τόσο συνάρτηση των εξωτερικών πιέσεων (push effect), όσο και της εσωτερικής ζήτησης για τη νέα αυτή εργατική δύναμη (pull effect)⁷. Η παγκοσμιοποίηση των οικονομιών δημιουργεί όμως τάσεις μετανάστευσης για πολύ διαφορετικές κατηγορίες εργαζόμενου πληθυσμού. Όπως επίσης η αγορά εργασίας υποδοχής απορροφά με το δικό της τρόπο τους διαθέσιμους μετανάστες, και επηρεάζεται άρα από τη διαθεσιμότητα αυτή.

Η παγκοσμιοποίηση έχει πολλές πλευρές, που επηρεάζουν διαφορετικά τις μετακινήσεις εργαζόμενου πληθυσμού. Η παγκοσμιοποίηση των εταιριών οδηγεί σε ευκαιρίες απασχόλησης για το στελεχικό δυναμικό σε ξένες χώρες ενώ συγχρόνως ενοποιεί τις ειδικεύσεις και τα κριτήρια προσλήψεων, για αυτές τις κατηγορίες μισθωτών. Επίσης ο τουρισμός προσφέρει πολλές ευκαιρίες πρόσκαιρης απασχόλησης, ιδιαίτερα για νέους. Η βασική όμως κινητήρια δύναμη της μετανάστευσης είναι η αναζήτηση εργασίας από πληθυσμούς που βρίσκονται σε κατάσταση αθλιότητας ή σε απόγνωση από οικονομική άποψη. Η διαφορά με το κύμα μετανάστευσης της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου στην Ευρώπη είναι ότι η σύγχρονη μορφή της μετανάστευσης δεν είναι αποδεκτή από τις χώρες υποδοχής ως μετανάστευση εργατικής δύναμης αλλά ως παραχώρηση ασύλου ή ανοχή της παρουσίας μιας παράνομης εργατικής δύναμης. Στη μία όπως στην άλλη περίπτωση η κυρίαρχη άποψη στις κοινωνίες υποδοχής είναι ότι οι σημερινοί μετανάστες δεν είναι ευπρόσδεκτοι, αν και η πρακτική δείχνει ότι η κοινωνία και το κράτος συνδυάζουν αυτή τη γενική αποδοκίμασία με την οργάνωση της αξιοποίησης αυτής της φτηνής εργασίας.

Έχει γίνει διεθνώς — και στην Ελλάδα — μια συζήτηση για το κατά πόσο οι παράνομοι μετανάστες καταλαμβάνουν θέσεις εργασίας κενές, ή αντίθετα μετατοπίζουν ντόπιους εργαζόμενους και επιπλέον προκαλούν με αυτό τον τρόπο αύξηση της ανεργίας. Οι δύο αυτές θεωρήσεις αντιστοιχούν και οι δύο σε πραγματικές διαδικασίες, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθούν ικανοποιητικές. Στο άρθρο του Pugliese αναφέρεται η πρόταση του Enzo Mingione ότι στην αγορά εργασίας παρατηρούνται οι εξής τρεις αλλαγές που επηρεάζουν τη ζήτηση για αλλοδαπή εργατική δύναμη. Πρόκειται για την τεχνολογική εξέλιξη, την επέκταση του ποσοστού της απασχόλησης στις υπηρεσίες και την ανάπτυξη της παραοικονομίας. Η πρώτη διαδικασία εντείνει τη δυαδικότητα μεταξύ των τομέων όπου οι τεχνολογικές καινοτομίες είναι δυνατές — και η παραγωγικότητα μπορεί να αυξάνεται ώστε να είναι επικτές υψηλότερες αμοιβές (και λιγότερη ευελιξία) — και των τομέων όπου ο βαθμός της τεχνολογικής καινοτομίας είναι μικρότερος. Λόγω της αποβιομηχάνισης και της μεγαλύτερης βαρύτητας των υπηρεσιών, υπάρχει μια τάση επέκτασης των λιγότερο καινοτόμων τομέων, και άρα της ζήτησης για φτηνότερη και λιγότερο απαιτητική εργατική δύναμη.

Παρά την ορθότητα αυτής της γενικής περιγραφής, και της διαπίστωσης κυρίως ότι η επέκταση της ζήτησης για «φτηνότερη και λιγότερο απαιτητική εργατική δύναμη» προκαλεί και την επέκταση της ζήτησης για αλλοδαπούς εργαζόμενους, δεν είναι δυνατό να μη ληφθεί υπόψιν η επίδραση που μπορεί να ασκήσει η προσφορά αυτής της εργατικής δύναμης για τα χαρακτηριστικά του μέρους αυτού της αγοράς εργασίας. Είναι αλήθεια ότι η απασχόληση παράνομων αλλοδαπών ακολουθεί πάντοτε μια προηγούμενη διαδικασία εγκατάστασης πρακτικών παραοικονομίας σε έναν τομέα της οικονομίας. Από την άλλη μεριά όμως πρέπει να αναγνωριστεί ότι η έκταση της εξωτερικής πίεσης, αλλά και η προέλευση των αλλοδαπών, μπορεί να επηρεάσουν τους ρυθμούς με τους οποίους διευρύνεται η απασχόλησή τους σε τέτοιους τομείς, ή ακόμα μπορούν να επηρεάσουν και το ίδιο το γεγονός ότι η αγορά εργασίας «αφήνει χώρο» για αλλοδαπούς. Πρέπει επομένως να θεωρήσουμε σωστή τη διατύπωση του Pugliese ο οποίος γράφει πως η «παρουσία

αλλοδαπής εργατικής δύναμης δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δείκτης μιας ανικανοποίητης ζήτησης για εργατικά χέρια, ακόμα και στην παράλληλη αγορά εργασίας».

6. Μετανάστευση και προσφορά εργασίας

Η σύνθετη διαδικασία επέκτασης της απασχόλησης αλλοδαπών —κατά κύριο λόγο παράνομων αλλοδαπών — μπορεί να αναλυθεί στην ιδιαίτερη περίπτωση της Ελλάδας, αν ξεκινήσουμε από την καταγραφή των τομέων της οικονομίας όπου απασχολείται σε υπολογίσιμο βαθμό αυτή η εργατική δύναμη:

α) Εποχιακή άτυπη απασχόληση στην αγροτική οικονομία και στις βιομηχανίες που εξαρτώνται από την αγροτική οικονομία.

β) Εποχιακή νόμιμη απασχόληση στην αλιεία.

γ) Ευκαιριακή, αλλά σε ετήσια βάση, άτυπη απασχόληση στην αγροτική οικονομία.

δ) Μόνιμη, νόμιμη απασχόληση στην αγροτική οικονομία (κτηνοτροφία κυρίως).

ε) Άτυπη απασχόληση στην οικοδομή και τις κατασκευές με σχέσεις απασχόλησης και ειδικότητες παρόμοιες με αυτές των Ελλήνων εργαζομένων.

στ) Άτυπη εποχιακή απασχόληση στον τουρισμό.

ζ) Ευκαιριακή άτυπη απασχόληση σε οικιακές ή άλλες υπηρεσίες.

η) Μόνιμη, άτυπη, απασχόληση σε βιοτεχνικές επιχειρήσεις.

Μπορεί να χωριστούν οι θέσεις απασχόλησης αυτών των τομέων σε δυο κατηγορίες: από τη μια μεριά είναι οι θέσεις που δημιουργήθηκαν με τη δυνατότητα απασχόλησης αλλοδαπών, και από την άλλη οι θέσεις όπου σημειώθηκε μετατόπιση προς την απασχόληση αλλοδαπών. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει ένα μεγάλο μέρος των θέσεων εργασίας στους πρώτους τέσσερις τομείς και στις οικιακές υπηρεσίες, ενώ στη δεύτερη ανήκουν οι περισσότερες θέσεις εργασίας στις οικοδομές και κατασκευές, στον τουρισμό, σε πολλές υπηρεσίες και στη βιοτεχνία.

Η ελληνική οικονομία παρουσίασε μεγάλη «απορροφητικότητα» ως προς την αλλοδαπή — παράνομη κυρίως— εργασία. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να περιγραφεί ως κάλυψη μιας υπαρκτής ζήτησης, αλλά πρέπει να αναγνωριστεί ότι ήταν —με ειδικούς τρόπους πολλές φορές— συνάρτηση και της επί τόπου διαθεσιμότητας, δηλαδή της προσφοράς, αλλοδαπών εργατικών χεριών. Αυτή η αλληλεπίδραση ίσχυσε με διαφορετικό τρόπο σε ορισμένες περιπτώσεις για τις οποίες εκδηλώθηκε μια ζήτηση για φτηνότερα εργατικά χέρια η οποία ικανοποιήθηκε σε σημαντικό βαθμό μέσω νόμιμων διαδικασιών. Πρόκειται για τους Ασιάτες που εργάζονται στην κτηνοτροφία, για τους Αιγύπτιους που εργάζονται εποχιακά στην αλιεία και για τις γυναίκες από τις Φιλιππίνες που ήρθαν στην Ελλάδα για να εργασθούν ως οικιακοί βοηθοί ή νοσοκόμες.

Η παραπάνω αλληλεπίδραση μεταξύ της παρουσίας αλλοδαπών και της δημιουργίας γι' αυτούς θέσεων απασχόλησης, ήταν δυνατή σε τομείς της οικονομικής δραστηριότητας όπου υπήρχε ένα ισχυρό υπόβαθρο άτυπων σχέσεων το οποίο έκανε κατ' αρχήν δυνατή την «αποκάλυψη μιας ζήτησης» —ευκαιριακή απασχόληση στην αγροτική οικονομία, εποχιακή απασχόληση για εγκαταλειμμένες αγροτικές εργασίες, οικιακές υπηρεσίες— χωρίς να τίθεται πρόβλημα τυπικών σχέσεων εργασίας. Ή έκανε δυνατή τη στροφή της ζήτησης προς φτηνότερα εργατικά χέρια, χωρίς πάλι να είναι αναγκαστική μια τομή ως προς τις ήδη υπάρχουσες πρακτικές —εποχιακή απασχόληση στην αγροτική οικονομία με τη μετατόπιση μειονοτικών ομάδων του ελληνικού χώρου, απασχόληση στις υπηρεσίες τουρισμού, απασχόληση στις κατασκευές και την οικοδομή, απασχόληση

σε βιοτεχνίες.

Η απασχόληση φτηνής εργατικής δύναμης και στις δυο κατηγορίες θέσεων, σε συνθήκες μάλιστα αύξησης της προσφοράς εργασίας από την πλευρά Ελλήνων εργαζομένων, δηλαδή αύξησης της ανεργίας, απαιτεί κάποια ερμηνεία, η οποία συνδέεται προφανώς με την υπό συζήτηση σχέση μετανάστευσης και ανεργίας. Η αξιοποίηση της διαθέσιμης φτηνής εργατικής δύναμης η οποία φθάνει με διάφορους τρόπους από το εξωτερικό αντιστοιχεί στην προσπάθεια αντιμετώπισης της οικονομικής στασιμότητας και της κρίσης κλάδων και επιχειρήσεων, με την περαιτέρω υποβάθμιση της εργασίας, ή με τη στροφή σε δραστηριότητες εντάσεως φτηνής εργασίας. Μια τέτοια εξέλιξη συνυπάρχει όμως και συγκρούεται με την ιστορική τάση αναβάθμισης των συνθηκών προσφοράς της εργασίας στην Ελλάδα λόγω της ανόδου του μορφωτικού επιπέδου, αλλά και λόγω της επικράτησης νέων καταναλωτικών συνθηκών, δηλαδή του «φυσιολογικού» εισοδήματος για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Συνυπάρχει όμως και με μια άλλη διαδικασία: η αναπαραγωγή, στις αγροτικές κυρίως περιοχές, δομών οικογενειακής αλληλεγγύης στηρίζει την αντίσταση στην υποβάθμιση της εργασίας, ενώ συγχρόνως η απασχόληση αλλοδαπών μπορεί να αποτελεί ευκαιρία για ένα νέο οικονομικό δυναμισμό, των δομών αυτών, ή τουλάχιστον τη διατήρηση του οικογενειακού εισοδήματος, μέσω αναδιανομών στον καταμερισμό εργασίας.

Η επίδραση της μετανάστευσης στην απασχόληση και την ανεργία θα έπρεπε να υπολογιστεί λαμβάνοντας υπόψιν τις μετατοπίσεις εργατικού δυναμικού που προκαλούνται λόγω της απασχόλησης μεταναστών, αλλά λαμβάνοντας υπόψιν και τις επιπτώσεις που έχει για την απασχόληση συνολικά η τόνωση της οικονομικής δραστηριότητας λόγω των θέσεων εργασίας που καταλαμβάνουν οι μετανάστες. Διόλου αμελητέα από αυτή την άποψη είναι η δυναμική των ελληνικών εξαγωγών προς την Αλβανία λόγω του μεταναστευτικού συναλλάγματος των Αλβανών εργαζομένων στην Ελλάδα. Από την εξέλιξη των συνολικών μεγεθών της ανεργίας και των εκτιμήσεων για τη μετανάστευση μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επίδραση της δεύτερης στην πρώτη είναι περιορισμένη και με κανένα τρόπο δεν υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στα δυο μεγέθη. Από την άλλη μεριά είναι γεγονός ότι ασκούνται λόγω της μετανάστευσης ισχυρές πιέσεις σε διάφορα τμήματα της αγοράς εργασίας, που δεν μπορεί παρά να έχουν μια συνεχή διαβρωτική επίδραση ως προς την τήρηση της εργατικής και ασφαλιστικής νομοθεσίας: μια πίεση που επιδεινώνει το συσχετισμό που αντιστοιχεί στην ενδογενή παραοικονομία. Πρέπει επιπλέον να υπογραμμιστεί ότι η διατήρηση των συνθηκών απασχόλησης των αλλοδαπών στην ελληνική οικονομία, προϋποθέτει ότι διατηρείται μια συνεχής εξωτερική πίεση μέσω των δυνατοτήτων άφιξης νέων μεταναστών. Η συντήρηση της εξωτερικής προσφοράς οδηγεί και στη συντήρηση των χαρακτηριστικών της ζήτησης από την πλευρά των Ελλήνων αγροτών ή επιχειρηματιών.

7. Κράτος και παράνομη μετανάστευση

Η παρουσίαση της παραοικονομίας ως μιας περιοχής της κοινωνικής ζωής και της οικονομικής δραστηριότητας που ξεφεύγει από τον έλεγχο του κράτους, το οποίο αδυνατεί να εφαρμόσει τους ισχύοντες νόμους, έχει πλέον αμφισβητηθεί. Το ερώτημα που πρέπει να τεθεί δεν φαίνεται πλέον να είναι «γιατί το κράτος δεν κατορθώνει να εφαρμόσει τους νόμους που επεξεργάζεται», αλλά «γιατί το κράτος διαμορφώνει νόμους που έχουν φτιαχτεί για να μην εφαρμόζονται». Μήπως «ο νόμος είναι κι αυτός προϊόν του συστή-

ματος των άτυπων σχέσεων;»⁸

Η ισχύουσα νομοθεσία και η κρατική πρακτική έχουν λειτουργήσει ως παράγοντες αναπαραγωγής του συστήματος της απασχόλησης παράνομων αλλοδαπών στην Ελλάδα. Κατ' αρχήν ο νόμος 1975/91 έχει γίνει αυστηρότερος για τους παράνομους αλλοδαπούς ως προς τον προηγούμενο νόμο του 1929, ενώ προβλέπει διαδικασίες παραχώρησης άδειας παραμονής και εργασίας οι οποίες δεν ανταποκρίνονται με κανένα τρόπο στη σημερινή πραγματικότητα της μετανάστευσης. Διαδικασίες οι οποίες εξωθούν μάλιστα στην παρανομία κατηγορίες μεταναστών οι οποίοι έχουν φθάσει νόμιμα. Είναι δε προφανές ότι με το νόμο αυτό δεν επιβραδύνθηκε καν η ροή μεταναστών, ούτε ειδικότερα η επέκταση της απασχόλησής τους σε κλάδους της οικονομίας όπου υπάρχει έντονος ανταγωνισμός με Έλληνες εργαζόμενους. Πρέπει να αναρωτηθούμε γιατί υιοθετήθηκε ένας τέτοιος νόμος, τη χρονική στιγμή κατά την οποία ήταν πλέον ορατό ότι η μετανάστευση προς την Ελλάδα έπαιρνε σημαντικές και πρωτόγνωρες διαστάσεις.

Η κρατική παρουσία γίνεται αισθητή με δυο κυρίως τρόπους που λειτουργούν και οι δυο αναπαραγωγικά. Οι μεμονωμένες κατασταλτικές επιχειρήσεις και οι επιχειρήσεις «σκούπα», παίζουν ένα ρυθμιστικό ρόλο ως προς τις αγορές εργασίας και τις περιοχές όπου απασχολούνται αλλοδαποί. Σε καμία περιοχή και σε κανένα ιδιαίτερο κλάδο δεν έχει παρατηρηθεί μείωση της παρουσίας αυτών των εργαζομένων λόγω των κατασταλτικών επιχειρήσεων. Από την άλλη μεριά πληθαίνουν οι ενδείξεις μιας δραστηριότητας των αστυνομικών αρχών στον τομέα της «προστασίας» —με τη μαφιόζικη προφανώς έννοια— των παράνομων δραστηριοτήτων που έχουν σχέση με την παραμονή ή τη διακίνηση των αλλοδαπών, ενώ ανώτατος αξιωματικός της αστυνομίας έχει κατηγορηθεί για πλαστογράφηση αδειών παραμονής αλλοδαπών⁹.

Αν δεχθούμε τις εκτιμήσεις του υπουργείου Δημόσιας Τάξης, για 200.000 Αλβανούς μετανάστες και υποθέσουμε ότι το μέσο μηνιαίο εισόδημά τους είναι 100.000 δραχμές έχουμε ως τάξη μεγέθους του εισοδήματος αυτού του πληθυσμού 240 δισεκατομμύρια δραχμές. Αυτά τα χρήματα είναι αμοιβές, αλλά είναι και χρήματα που στέλνονται στην Αλβανία κατά ένα ποσοστό τουλάχιστον, ενώ με τις σημερινές συνθήκες χρησιμεύουν επίσης για την εξαγορά προστασίας, μεταφοράς και επανόδου μετά από απελάσεις. Αν προστεθούν τα ποσά που διακινούν άλλες κοινότητες μεταναστών, που είναι πιθανό να διπλασιάζουν το παραπάνω ποσό, κατανοούμε ίσως καλύτερα ότι η αξιοποίηση των συνθηκών της παρανομίας από διάφορων κατηγοριών κυκλώματα και προστάτες αποτελεί μια ιδιαίτερα κερδοφόρο «βιομηχανία».

8. Ζητήματα πολιτικής

Συνοψίζοντας τις αδυναμίες που παρουσιάζουν στην Ελλάδα οι προσπάθειες που έγιναν για χάραξη πολιτικής σχετικά με τους μετανάστες, μπορούμε να πούμε ότι δε στάθηκε ως τώρα δυνατό να αντιμετωπιστεί η νέα κατάσταση ως ζήτημα στρατηγικό. Οι προτάσεις που έχουν λ.χ. διατυπωθεί από την πλευρά της ΓΣΕΕ¹⁰, που επιδιώξαν κυρίως να γίνει δεκτή για πρώτη φορά η ιδέα της νομιμοποίησης, δεν μπόρεσαν να αποτύχουν την ψευδαίσθηση μιας βραχυχρόνιας «λύσης», με ένα συνδυασμό μέτρων νομιμοποίησης και κατασταλτικών παρεμβάσεων. Ποιες όμως είναι οι πιθανές εξελίξεις;

Οι τάσεις που χαρακτηρίζουν την πορεία των βαλκανικών οικονομιών δεν επιτρέπουν αισιοδοξία ως προς τα μεγέθη της απασχόλησης και του βιοτικού επιπέδου της πλειοψηφίας του πληθυσμού. Μια πρόσφατη έρευνα και μελέτη για τη «διείσδυση» στις αγορές

της Βαλκανικής¹¹ δείχνει ότι οι οικονομίες της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας χαρακτηρίζονται από τη στασιμότητα του προϊόντος και τη σταθερότητα ενός υψηλού ποσοστού ανεργίας (17% στη Βουλγαρία και 12% στη Ρουμανία σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ). Για την Αλβανία της οποίας η οικονομία γνώρισε μια ανάκαμψη το 1993 και το 1994, αναφέρεται ότι η ανεργία έχει μειωθεί στο 25% από 50% όπου βρισκόταν πριν δυο χρόνια, ενώ ο μέσος μισθός βρίσκεται γύρω στις 15.000 δρχ. Δεν πρόκειται επομένως στο ορατό μέλλον να πάψει να υπάρχει μια εξωτερική πίεση για απασχόληση στην ελληνική οικονομία, ενώ δεν μπορούμε φυσικά να υποθέσουμε ότι θα υπάρξει τάση επιστροφής των σημερινών μεταναστών.

Σ' ό,τι αφορά την εσωτερική ζήτηση για «φτηνότερη και λιγότερο απαιτητική εργατική δύναμη», δε φαίνεται να αντιστρέφεται η τάση προς μια διχοτομημένη αγορά εργασίας, η οποία τροφοδοτείται από τη στασιμότητα της οικονομίας, αλλά και από τα χαρακτηριστικά της αναδιάρθρωσης στο βιομηχανικό τομέα¹². Η τάση αυτή χαρακτηρίζει τις βιομηχανικές χώρες στο σύνολό τους, αλλά είναι ιδιαίτερα έντονη στην Ελλάδα, καθώς το δίκτυο της κοινωνικής προστασίας είναι ασθενέστερο, και ο δυσμενής για τους μισθωτούς συσχετισμός στην αγορά εργασίας μεταφράζεται πολύ γρήγορα σε επιδείνωση των συνθηκών απασχόλησης, σε επέκταση των άτυπων μορφών απασχόλησης και σε επιστροφή σε παραδοσιακές μορφές απασχόλησης όπου υπάρχει υποχώρηση της βιομηχανικής απασχόλησης¹³.

Για να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα που θέτει η παρουσία των παράνομων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, είναι επομένως αναγκαίο να εγκαταλειφθεί η τροφοδοτούμενη από το επίσημο κράτος άποψη ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα προσωρινό φαινόμενο το οποίο θα μεταβληθεί ριζικά από τη στιγμή που θα υπάρξουν οι κατάλληλες πολιτικές αποφάσεις. Οι παράγοντες που επηρεάζουν την παρουσία αλλοδαπών μεταναστών στην Ελλάδα δεν πρόκειται να εκλείψουν για μια μεγάλη χρονική περίοδο. Είναι αναγκαίο σ' αυτές τις συνθήκες να υπάρξουν και να μονιμοποιηθούν πρακτικές προς τις εξής κατευθύνσεις:

1) Η ανάπτυξη πρωτοβουλιών αλληλεγγύης με τους μετανάστες που βρίσκονται στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από τη θέση τους ως προς τη νομιμότητα. Οι πρωτοβουλίες αυτές μπορεί να απευθύνονται στους θεσμούς αλλά να στηρίζονται σε δραστηριότητες που ως γνώμονα έχουν την υπεράσπιση και κατοχύρωση των δικαιωμάτων των μεταναστών. Το ζήτημα της νομιμοποίησης δεν πρέπει να αποτελέσει μόνο ένα αίτημα προς το κράτος, αλλά να επιβληθεί στο βαθμό που είναι δυνατόν εκ των πραγμάτων, με πρωτοβουλίες σε τοπικό και συνδικαλιστικό επίπεδο, ή ακόμα και με παρεμβάσεις των εργαζομένων στους δημόσιους οργανισμούς και υπηρεσίες.

2) Οι σχέσεις με τις γειτονικές χώρες πρέπει να αντιμετωπιστούν από τη σκοπιά μιας στρατηγικής στήριξης των οικονομιών τους. Για την Αλβανία πρέπει να αρθεί η κραυγαλέα αναντιστοιχία ανάμεσα στη μεταχείριση των Αλβανών εργαζομένων στην Ελλάδα και στο γεγονός ότι με το προϊόν της εργασίας τους κινείται ένα μέρος της ελληνικής οικονομίας, αλλά επιτυγχάνεται και η αλματώδης διεύρυνση των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας. Για τις σχέσεις με τις βαλκανικές χώρες γενικότερα πρέπει να αναγνωριστεί ότι πίσω από τις αόριστες θριαμβολογίες για τη «διείσδυση» κρύβεται η προώθηση και εγκαθίδρυση μιας οικονομικής ζώνης δυο επιπέδων, με λίγες μεγάλες εταιρίες και τράπεζες από τη μια μεριά και από την άλλη το μεγάλο αριθμό των μικρών κερδοσκοπών και των μικρών ή μεγάλων λαθρεμπόρων. Σ' ό,τι αφορά την αγορά εργασίας, το πρότυπο που διαμορφώνεται περιλαμβάνει την ολοκλήρωση του σχηματισμού

μιας διακρατικής ζώνης φτηνής και καθόλου απαιτητικής εργατικής δύναμης χωρίς δικαιώματα.

3) Η απασχόληση και η αναβάθμιση της θέσης της εργασίας αποτελούν στόχους από τους οποίους εξαρτώνται τα μελλοντικά ποιοτικά χαρακτηριστικά όχι μόνο της αγοράς εργασίας, αλλά και της ελληνικής κοινωνίας. Πέρα από τις κοινωνικές και πολιτικές πιέσεις προς αυτή την κατεύθυνση, είναι δυνατόν να αναπτυχθούν σε τοπικό επίπεδο πρωτοβουλίες οι οποίες επιδιώκουν να αντιμετωπίσουν με πρακτικό και αποτελεσματικό τρόπο τα ζητήματα της απασχόλησης και της ποιότητας της εργασίας, ειδικότερα την υπεράσπιση των αλλοδαπών, όπως και των μειονοτήτων ή των ειδικών κατηγοριών εργαζομένων και ανέργων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. *Immigration in Western Europe: development, situation, outlook*, European Trade Union Institute, Brussels, December 1993.
2. Ξανθή Πετρινώτη, *Η μετανάστευση προς την Ελλάδα*, Αθήνα 1993.
3. Π. Λινάρδος-Ρυλμόν, *Αλλοδαποί Εργαζόμενοι και Αγορά Εργασίας στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 1993.
4. *European Conference on Migration and the Social Partners*, Dublin, 9-10 December, 1993.
5. Γεωργία Πετράκη, *Ανεργία και νέες κοινωνικές σχέσεις*, Εποχή, 12-2-95.
6. B. Lautier, Cl. de Miras, A. Morice, *L'Etat et l'Informel*, Paris 1991.
7. Enrico Pugliese, *The New International Migrations and the Changes in the Labour Market*, LABOUR 6, 1992.
8. Βλ. B. Lautier κ.ά.
9. Επενδυτής 18-2-95.
10. *Νομιμοποίηση αλλοδαπών στην αγορά εργασίας*, Πρόταση της ΓΣΕΕ, Φεβρουάριος 1995.
11. Ιωσήφ Χασσίδ, *Διερεύνηση συνθηκών διείσδυσης ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων στις αγορές της βαλκανικής*, ΕΚΕΜΕ, ΕΤΒΑ, Νοέμβριος 1994.
12. Ηλίας Ιωακείμογλου, *Η Αναδιάρθρωση της Ελληνικής Βιομηχανίας και η θέση της Ελλάδας στον Ευρωπαϊκό Καταμερισμό Εργασίας*, Ενημερωτικό Δελτίο του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Ιούνιος-Ιούλιος 1994.
13. Βλ. Γεωργία Πετράκη, Εποχή 12-2-95.